

राष्ट्रीय स्तरावर झालेली पर्यावरणविषयक चळवळ

प्रकल्प प्रस्तावना

गाडगीळ आणि गुहा यांनी 'पर्यावरण चळवळ' याची व्याख्या अशी केली आहे की, "नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत उपयोग, पर्यावरणाचा न्हास थांबविणे किंवा पर्यावरणाचे जतन करणे या दिशेने जाणीवपूर्वक निर्देशित केलेली एक संघटित सामाजिक प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण चळवळ होय. हरित चळवळ, संवर्धन चळवळ या संज्ञा वैकल्पिकरीत्या पर्यावरण चळवळीसाठी वापरल्या जातात. पर्यावरणवाद हे एक व्यापक तत्वज्ञान आहे. हे तत्वज्ञान आपल्या सभोवतालाच्या परिसराच्या संवर्धन आणि विकासाला केंद्रीभूत मानून पर्यावरण आणि संस्कृतीच्या सुधारणेसाठी कळकळीचे प्रयत्न करते. आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या अपरिहार्य परिणामांमुळे मानवी जीवनासमोर अनेक प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष आव्हाने आहेत. जीवनशैलीतील, लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अनियमित विसंगती पर्यावरणीय संतुलनाला घातक आहेत.

या प्रकल्पाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय स्तरावर झालेल्या पर्यावरणविषयक चळवळी बाबत सविस्तर माहिती जाणून घेणार आहोत.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	घटक	पान नं.
१)	विषयाचे महत्व	
२)	प्रकल्पाची उद्दिष्टे	
३)	प्रकल्प कार्यपद्धती	
४)	भारतातील पर्यावरणीय चळवळी	
५)	भारतीय पर्यावरण चळवळीतील वेगळेपण	
६)	चिपको आंदोलन	
७)	चिपको आंदोलनामध्ये केलेल्या मागण्या	
८)	चिपको आंदोलनातील महिलांची भूमिका	
९)	निरीक्षण	
१०)	निष्कर्ष	
११)	संदर्भ	

विषयाचे महत्व

अगदी प्राचीन काळापासून मानवाचे निसर्गाशी नाते आहे. निसर्ग हा अन्नदाता आहे. निसर्गाने दिलेल्या पाण्यातूनच आपली तहान भागली जाते. निसर्गच विविध प्रकारची औषधे देतो. निसर्ग हा एक मोठा दाट आहे. निसर्ग आपल्याला आपल्याला पावलोपावली एक महत्वाचा संदेश देत असतो तो म्हणजे जे आपल्याकडे आहे ते दुसऱ्याला द्यावे. परंतु आज हा निसर्गच धोक्यात आला आहे.

आज माणूस बेफाम झाला आहे. निसर्गाशी असेलेले नाते मानव विसरत चालला आहे. निसर्गाने युगानुयुगे दिलेले वैभव, सुबत्ता यांची त्याला आठवणही राहिली नाही. शुल्लक स्वार्थापायी तो झाडे तोडतो, जंगले उध्वस्त करतो, पाण्याचे प्रदूषण करतो, समुद्रात कचरा टाकून त्याच्या अथांगतेला सुद्धा अडसर निर्माण करतो आणि मग मागे उरते ते केवळ प्रदूषण .

चिपको आंदोलनासारख्या पर्यावरणविषयक चळवळीचा अभ्यासातून पूर्वीचा काळी असणारी पर्यावरणाची स्थिती, मोठ्या प्रमाणावर बदलत चाललेले पर्यावरण, तसेच प्राचीन काळच्या अनेक पर्यावरणीय घटनांमधून निसर्ग आपल्यासाठी किती महत्वाचा आहे. त्याची काळजी आपण कश्या प्रकारे घेतली पाहिजे याची जाणीव निर्माण होते. आज या ओसाड होत चालेल्या धरतीला पुन्हा हिरवेगार करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. म्हणून पर्यावरणविषयक चळवळी चा अभ्यास हा प्रकल्प खूप महत्वाचा आहे.

प्रकल्पाची उद्दिष्टे

- पर्यावरणीय आंदोलनांची गरज जाणून घेणे
- चिपको आंदोलनाबाबत सविस्तर माहिती मिळविणे.
- चिपको आंदोलनामध्ये करण्यात आलेल्या मागण्यांचा अभ्यास करणे.
- महिलांचे चिपको आंदोलनातील योगदान जाणून घेणे.
- पर्यावरणाचे मानवी जीवनातील महत्व जाणून घेणे.
- चिपको आंदोलनाबाबत सविस्तर माहिती सर्वांन उपलब्ध करून देणे.

प्रकल्प कार्यपद्धती

‘राष्ट्रीय स्तरावर झालेली पर्यावरणविषयक चळवळ’ या प्रकल्पाबाबत सविस्तर माहिती संकलित करित असताना मी पर्यावरण विषयक पुस्तिका तसेच इंटरनेट च्या माध्यमातून अधिक माहिती मिळवून त्या माहितीचा समावेश प्रकल्पामध्ये करण्यात आला. पुस्तके तसेच इंटरनेट वरून उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे प्रकल्पाचे मुद्दे तयार करण्यात आले सदर मुद्द्यांची माहिती ही पुस्तकाच्या माध्यमातून तसेच वर्तमान पत्रात छापून आलेल्या पर्यावरण विषयक लेखातून संकलित करण्यात आली.

तयार केलेल्या मुद्द्यांबाबत अधिक माहिती सविस्तर माहिती जाणून घेता यावी यासाठी मी आंतरजालावर (इंटरनेटवर) उपलब्ध असलेल्या शैक्षणिक संकेतस्थळांचा वेबसाईटचा वापर केला. त्यांच्या माध्यमातून प्रकल्पाबाबत अधिक माहिती मिळवणे शक्य झाले. संकलित केलेल्या माहितीची मुद्देसूद मांडणी केली व ती माहिती प्रकल्पामध्ये पुढे समाविष्ट करण्यात आली आहे. सदर नमूद केलेल्या माहितीच्या आधारे प्रकल्पाचे निरीक्षण विश्लेषण आणि निष्कर्ष यांची नोंद केली.

प्रकल्प विश्लेषण

भारतातील पर्यावरणीय चळवळी

विशेषतः 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणीय चळवळींचा उदय झाला. वेगवेगळ्या वेळी आणि ठिकाणी स्थानिक समस्यांच्या मुक्त प्रवाहाचा परिणाम म्हणून या चळवळी विकसित झाल्या. या पर्यावरणीय हालचाली उत्तर प्रदेशातील हिमालयीन प्रदेशांपासून केरळ आणि गुजरात आणि त्रिपुराच्या उष्णकटिबंधीय जंगलांपर्यंत पसरल्या. लोकांच्या विस्थापनास कारणीभूत असलेल्या आणि पाणी, जमीन आणि जीवन समर्थन प्रणाली, पर्यावरणीय समतोल यासारख्या त्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या प्रकल्पांना हा प्रतिसाद होता. काही प्रमुख पर्यावरणीय चळवळी आहेत - उत्तर प्रदेशातील चिपको आंदोलन, भागीरथी बचाओ आणि स्टॉप टिहरी प्रकल्प समिती, मध्य प्रदेश आणि गुजरातमधील नर्मदा बचाव आंदोलन, ओरिसातील बालीपाल आणि भोगराई चाचणी युवा संघटना आणि गंधमर्दन टेकड्यांमधील आदिवासी लोकांची चळवळ, पश्चिम घाटातील अपिको चळवळ, कर्नाटकातील कैगा अणु प्रकल्पाला विरोध करणारा गट, सायलेंट व्हॅली प्रकल्पाविरोधात सुरू असलेली मोहीम, ग्रामीण स्त्री उन्नती समाज, ज्यांची स्थापना झाली. बांकुरा जिल्हा पडीक जमिनीवर आपला हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी आणि त्रिपुरातील गुमती धरणाला विरोध करण्यासाठी. कोसी, गंडक आणि तंगभद्रा नद्यांच्या खाली आणि पंजाब आणि हरियाणाच्या सिंचनाखालील भागात, जंगलतोड, पाणी, क्षारीकरण आणि वाळवंटीकरणाच्या समस्येच्या विरोधात, स्थानिक आंदोलने उभारली गेली.

इतर स्थानिक चळवळी जसे की पाणी चेतना, पाणी पंचायत आणि मुक्ती संघर्ष यांनी पाणी वापरासाठी पर्यावरणीय तत्त्वे सुरू केली (करण, पीपी, 1994: 32-3). गेल्या दोन शतकांमध्ये विकसित झालेल्या विकासाच्या प्रक्रियेमुळे भारतात प्रचंड विस्थापन, सामाजिक-आर्थिक नुकसान आणि केंद्रीकरण आणि संसाधनांचा नाश झाला आहे. या घडामोडींना बळी पडलेल्यांनी आपले पर्यावरण, उपजीविका आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने भारतातील विविध प्रदेशात अहिंसक आंदोलने केली आहेत. लोकांनी अन्यायकारक विस्थापनाच्या विरोधात आणि सन्माननीय पुनर्वसन आणि पुनर्वसनासाठी, तसेच विकास प्रकल्प आणि त्यामागील धोरणांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील भूमिहीन व अव्यवस्थित कामगार, आदिवासी, विस्थापित लोक, महिला, शेतकरी, शहरी गरीब, लघु उद्योजक व

बेरोजगार युवक आदींनी या अन्याय, हक्क व प्रतिष्ठा, रोजीरोटी व संधी मिळणे आदी प्रश्नांवर प्रश्न उपस्थित केले आहेत. मर्यादित संसाधने असूनही, या पर्यावरण चळवळींनी गरीब आणि उपेक्षितांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी एक नवीन राजकीय संघर्ष सुरू केला आहे. त्यांनी केवळ विकासाच्या संसाधन-गहन गरजांमुळे पर्यावरणाचा नाश आणि आर्थिक नुकसान कसे होते हेच दाखवले नाही तर विकासाचा अर्थ पुन्हा परिभाषित केला आहे.

भारतीय पर्यावरण चळवळीतील वेगळेपण

जरी त्यांची मुख्य उद्दिष्टे भिन्न असली तरी पर्यावरणीय चळवळींमध्येही काही समानता होती.

1. सामाजिक न्यायाचा प्रश्न सर्व पर्यावरणीय चळवळींमध्ये केंद्रस्थानी आहे;
2. तंत्रज्ञानाद्वारे निसर्गाच्या वर्चस्वाचा तिरस्कार,
3. सर्व पर्यावरणीय चळवळी आर्थिक विकास हे राष्ट्राच्या विकासाचे मोजमाप आहे या धारणेच्या विरुद्ध आहेत. त्यांचा असा विश्वास आहे की शाश्वत विकास अर्थपूर्ण आहे;
4. बहुतेक पर्यावरणीय हालचाली नैसर्गिक असतात आणि मुख्यतः कोणत्याही संघटनात्मक क्रमाने मार्गदर्शन न करता स्वतःच उद्भवतात.
5. पर्यावरणीय हालचाली प्रामुख्याने तळागाळात विकसित होतात कारण ते केंद्रीय धोरणांच्या विरोधात तळापासून वरपर्यंत बदल घडवून आणतात;
6. पर्यावरणवाद्यांच्या पद्धती प्रामुख्याने सत्याग्रही आहेत, सविनय कायदेभंग आणि अहिंसक निषेधांवर अवलंबून आहेत.

भारतातील प्रमुख पर्यावरणीय चळवळींमध्ये चिपको चळवळीचा समावेश होतो, जी बाहेरील कंत्राटदारांकडून स्थानिक संसाधनांच्या व्यावसायिक शोषणाविरुद्ध सुरू झाली. टिहरी आणि नर्मदा या दोन संघर्षांनी जगभरातील लोकांच्या चेतना जागृत करण्याचे काम केले.

चिपको आंदोलन

चिपको आंदोलन हे मुख्यतः उत्तराखंडमध्ये असणाऱ्या वनांची सुरक्षा करण्यासाठी तेथील लोकांनी १९७० च्या दशकामध्ये चिपको आंदोलनाची सुरुवात केली. या आंदोलनामध्ये झाडांना कोणीही कापू नये म्हणून तेथील लोकांनी झाडांना आलिंगन दिले होते. हेच आलिंगन पर्यावरण आणि मानव यांच्यामधील प्रेमाचे प्रतिक बनले, आणि यालाच 'चिपको' अशी संज्ञा दिली गेली.

चिपको आंदोलनामागे एक परिस्थितीक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी आहे. ज्या ठिकाणी या आंदोलनाला सुरुवात झाली त्या ठिकाणी असलेल्या लोकांनी १९७० झाली आलेला प्रचंड पुराचा अनुभव घेतला होता. या पुरामध्ये सुमारे ४०० किमी. इतका परिसर उध्वस्त झाला होता. या पुरामध्ये पाच मोठे पूल, हजारो गाई -गुरे लाखो रुपये, लाकूड, इंधन वाहून नष्ट झाले होते. पुराच्या पाण्यासोबत वाहून आलेला गाळ इतका होता की त्यामुळे ३५० किमी लांबीच्या अप्पर गंगा कालव्याच्या १० किमीपर्यंतच्या परिसरात पाण्याला अडथळा निर्माण झाला आणि सुमारे ८.५ लाख एकर जमीन सिंचनापासून वंचित राहिली होती. तसेच ४८ मेगावॉट विजेचे उत्पादन ठप्प झाले होते.

अलकनंदाच्या या शोकांतिकेने गावकऱ्यांच्या मनावर खोलवर छाप सोडली होती. लोकांच्या जीवनात जंगलांचे महत्त्व किती आहे हे त्यांना कळले होते. तत्कालीन ब्रिटीश वन कायद्याच्या तरतुदींच्या अंतर्गत पहाडी समुदायाला त्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी देखील जंगलांचा सामुदायिक वापर करण्यास नकार दिला गेला होता.

स्वतंत्र भारतातील वन नियम कायदे देखील वसाहतवादी परंपरेचे पालन करतात. १९६२ मध्ये, काही पहाडी तरुणांनी चामोली जिल्ह्याचे मुख्यालय असलेल्या गोपेश्वर येथे दशौली ग्राम स्वराज्य संघाची स्थापना केली होती, ज्याचा उद्देश कोवन-इस्टेटच्या माध्यमातून जंगलांजवळ राहणाऱ्या लोकांना सन्माननीय रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने होता. उत्तर प्रदेशच्या वन विभागाने १९७२-७३ या वर्षासाठी संस्थेच्या लाकूडकाम केंद्राला अंगूची झाडे देण्यास नकार दिला होता. पूर्वी ही झाडे शेजारी राहणाऱ्या गावकऱ्यांना भेटत असत. या हलक्या पण अतिशय मजबूत लाकडापासून गावकरी गरजेनुसार शेतीची अवजारे बनवत असत. हे लाकूड गावांसाठी खूप महत्त्वाचे होते. डोंगराळ शेतीत या लाकडापासूनच बैलाचे जू बनवले गेले आहे, डोंगरातील थंड वातावरणात आणि खडकाळ जमिनीत अंगाच्या लाकडाचे गुण

प्रत्ययास येतात. हलकेपणामुळे बैल खचत नाही. हवामानानुसार, हे लाकूड थंड किंवा गरम नाही, त्यामुळे त्याला कधीही तडे जात नाहीत आणि त्याच्या ताकदीमुळे ते अनेक वर्षे टिकते. दरम्यान, गोपेश्वरपासून एक किलोमीटर अंतरावर असलेल्या मंडल नावाच्या जंगलातील झाडे तोडण्यासाठी क्रीडा साहित्य तयार करणाऱ्या अलाहाबादच्या सायमंड्स कंपनीला वनविभागाने परवानगी दिल्याची माहिती मिळाली. जंगलाशेजारी राहणारे गावकरी ज्या झाडांना स्पर्शही करू शकत नव्हते, त्यांना आता अलाहाबादच्या एका कंपनीने तोडण्याची परवानगी दिली आहे.

टेनिस, बॅडमिंटन यांसारख्या खेळांचा माल मैदानी कंपन्यांमध्ये अंगूपासून बनवायला हव्या, तर गावातील लोकांचा किंवा दशौली ग्राम स्वराज्य संघाचा काही आक्षेप नव्हता. त्यांना फक्त एवढीच इच्छा होती की आधी शेतीच्या गरजा भागवल्या पाहिजेत आणि मग खेळाच्या गरजा. या न्याय्य मागणीबरोबरच त्यांची एक छोटी मागणीही होती. वनवासीयांना वनसंपदेतून कुठलातरी रोजगार मिळालाच पाहिजे, जेणेकरून त्यांचे जंगल संरक्षणावरील प्रेम अबाधित राहावे.

चिपको चळवळीचा गाभा रेणी (जिल्हा चमोली) हे गाव होते जे भारत-तिबेट सीमेवर जोशीमठपासून 22 किमी अंतरावर ऋषीगंगा आणि विष्णुगंगा यांच्या संगमावर वसलेले आहे. वनविभागाने या भागातील वृक्षांची २४५१ झाडे सायमंड्स कंपनीला कंत्राटावर दिली होती. याची खबर मिळताच 14 फेब्रुवारी 1974 रोजी प्रसाद भट्ट यांच्या नेतृत्वात येथे एक बैठक झाली, ज्यामध्ये लोकांना इशारा देण्यात आला की जर झाडे तोडली गेली तर आमचे अस्तित्व धोक्यात येईल. ही झाडे आपल्या चारा, इंधन आणि वनौषधींच्या गरजा तर पूर्ण करतातच पण मातीची धूपही रोखतात. या बैठकीनंतर 15 मार्च रोजी गावकऱ्यांनी रेणीच्या जंगलतोड विरोधात मिरवणूक काढली. 24 मार्च रोजीही विद्यार्थ्यांनी अशीच मिरवणूक काढली होती.

आंदोलनाला वेग आला असतानाच चमोलीत ज्या लोकांची शेत लष्करासाठी संपादित करण्यात आली, त्यांची नुकसानभरपाई सरकारने काढून घेण्याची घोषणा केली. गावातील पुरुष नुकसान भरपाई मिळण्यासाठी चमोली येथे गेले. दुसरीकडे, सरकारने आंदोलकांना चर्चसाठी जिल्हा मुख्यालय गोपेश्वर येथे बोलावले. याच संधीचा फायदा घेत ठेकेदार व वनाधिकारी जंगलात घुसले. आता गावात फक्त महिला उरल्या होत्या. पण त्याने धीर सोडला नाही. आपल्या जिवाची पर्वा न करता 27 महिलांनी श्रीमती गौरादेवी यांच्या नेतृत्वाखाली चिपको-आंदोलन सुरू केले. अशा प्रकारे 26 मार्च 1974 रोजी स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या पर्यावरण चळवळीचा पाया घातला गेला.

चिपको आंदोलनामध्ये केलेल्या मागण्या

चिपको आंदोलनाच्या मागण्या सुरुवातीच्या काळात आर्थिक होत्या, जसे की वन कर्मचाऱ्यांसाठी किमान वेतन निश्चित करून वन आणि वनवासीयांचे शोषण करण्याची कंत्राटी पद्धत रद्द करणे, नवीन वनवस्ती आणि स्थानिक लघुउद्योगांना सवलतीच्या दरात कच्च्या मालाचा पुरवठा करणे. हळूहळू, चिपको चळवळ ही पारंपारिक अल्पायुषी विध्वंसक अर्थव्यवस्थेच्या विरोधात शाश्वत अर्थव्यवस्था-पर्यावरणशास्त्राची एक शक्तिशाली जनआंदोलन बनली. आता चळवळीची मुख्य मागणी होती - हिमालयातील जंगलांचे मुख्य उत्पादन हे राष्ट्रासाठी पाणी आहे आणि माती बनवणे, सुधारणे आणि राखणे हे काम आहे. म्हणून, राष्ट्रीय वन धोरणाच्या घोषित उद्दिष्टानुसार हिमालयातील किमान ६० टक्के क्षेत्र झाडांनी व्यापले जाईपर्यंत (१० ते २५ वर्षे) सध्या उभी असलेली हिरवीगार झाडे तोडणे पुढे ढकलण्यात यावे. माती आणि पाण्याचे रक्षण करणारी अशी झाडे युद्धपातळीवर लावावीत जेणेकरून लोक अन्न, वस्त्र इत्यादी आवश्यक गरजांमध्ये स्वयंपूर्ण होऊ शकतील.

रेणीत चिपको झाल्याची बातमी कळताच दुसऱ्या दिवसापासून आजूबाजूच्या डझनभराहून अधिक गावांतील सर्व पुरुष मोठ्या संख्येने तेथे पोहोचू लागले. आता ते जनआंदोलन बनले आहे. एकामागून एक गावं झाडं सांभाळू लागली. चिपकोचा संदेश दुर्गम खेड्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी विविध पद्धती वापरण्यात आल्या, त्यात मुख्य म्हणजे पदयात्रा, लोकगीते आणि कथा इत्यादी. लोक गायकांनी उत्कंठावर्धक गाणी गायली. जंगलतोड आणि जंगलावर आधारित उद्योगांमधून रोजगार निर्मितीचे अल्पायुषी अर्थव्यवस्थेचे नारे त्यांनी दिले.

"क्या हैं जंगल के उपकार, लीसा, लकड़ी और व्यापार"

को चुनौति देते हुए इससे बिल्कुल भिन्न स्थाई

अर्थ-व्यवस्था के इस मंत्र का घोष किया--

"क्या हैं जंगल के उपकार, मिट्टी, पानी और बयार।

मिट्टी, पानी और बयार, जिंदा रहने के आधार।"

गोपेश्वर येथील जंगलतोड यशस्वीपणे थांबवताच वन चळवळीला वेग आला. चमोली जिल्ह्यात सुलुरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली पदयात्रा काढण्यात आली. ही चळवळ प्रथम उत्तरकाशी आणि नंतर संपूर्ण डोंगराळ भागात पसरली.

या जागृत डोंगर रहिवाशांच्या खोल वेदनेचा गिर्यारोहक, शास्त्रज्ञ आणि राजकारणी यांच्या मनावर आणि हृदयावरही परिणाम झाला. 9 मे 1974 रोजी उत्तर प्रदेश सरकारने चिपको आंदोलनाच्या मागण्यांवर विचार करण्यासाठी उच्चस्तरीय समिती स्थापन करण्याची घोषणा केली. त्याचे अध्यक्ष श्री वीरेंद्र कुमार हे दिल्ली विद्यापीठातील वनस्पतिशास्त्रज्ञ होते. सखोल चौकशी केल्यानंतर समितीला ग्रामस्थ आणि चिपको आंदोलनाच्या कार्यकर्त्यांच्या मागण्या योग्य असल्याचे आढळून आले.

ऑक्टोबर 1976 मध्ये, 1,200 चौरस किलोमीटर क्षेत्रात 10 वर्षांसाठी व्यावसायिक जंगलतोड करण्यास बंदी घालण्याची शिफारस देखील केली होती. यासोबतच या भागातील महत्त्वाच्या भागात वनीकरणाचे काम युद्धपातळीवर सुरु करावे, अशी सूचनाही समितीने केली. उत्तर प्रदेश सरकारने या सूचना मान्य केल्या. या बंदीच्या अंमलबजावणीमुळे 13,371 हेक्टरवरील जंगलतोड योजना मागे घेण्यात आली. चिपको आंदोलनाचा हा मोठा विजय होता.

चिपकोने विकासाच्या आधुनिक मॉडेलला पर्याय सादर केला आहे. सर्वसामान्यांच्या पुढाकाराचा हा परिणाम होता. ही चळवळ देखील गांधीवादी लढ्याचेच एक रूप होते कारण या चळवळीने पर्यावरण रक्षणाच्या नावाखाली शोषण करणाऱ्या अन्यायी, जुलमी राजवटीला विरोध केला होता. या चळवळीचे खरे नेतृत्व देखील गांधीवादी कार्यकर्त्यांकडून आले, प्रामुख्याने चंडीप्रसाद भट्ट आणि सुंदर लाल बहुगुणा, ज्यांचे तंत्र देखील गांधींच्या सत्याग्रहाने प्रेरित होते. वंदना शिवा आणि जयंत वंदोपाध्याय यांच्या शब्दात, "ऐतिहासिक, तात्विक आणि संघटनात्मकदृष्ट्या, चिपको चळवळ पारंपारिक गांधीवादी सत्याग्रहांचा विस्तार होता".

चिपको आंदोलनात महिलांची भूमिका

चिपको चळवळीला अनेकदा महिला चळवळ म्हणून संबोधले जाते कारण त्यातील बहुतांश कार्यकर्त्या महिला होत्या आणि त्याच वेळी ही चळवळ स्त्रीवादी गुणांवर आधारित होती. २६ मार्च १९७४ रोजी रेणी गावात कंत्राटदार झाडे तोडण्यासाठी आले तेव्हा माणसे घरी नव्हती. गौरा देवी यांच्या नेतृत्वाखाली महिलांनी हे जंगल आमचे मामाचे आहे असे सांगत जंगलातून कुऱ्हाड घेऊन आलेल्या ठेकेदारांना हुसकावून लावले. आम्ही ते कापू देणार नाही. मायका हे स्त्रियांसाठी आनंदाचे ठिकाण आहे जिथे त्यांना संकटाच्या वेळी आश्रय मिळतो.

खरे तर डोंगरी महिला आणि जंगले यांचा अतूट संबंध आहे. डोंगरावरील सुपीक माती वाहून गेल्याने रोजगारासाठी पुरुषांच्या स्थलांतरामुळे घराचा संपूर्ण भार महिलांवर पडतो. गवत, चारा, स्वयंपाकासाठी इंधन आणि जनावरांसाठी पाणी पुरवणे हे त्यांचे मुख्य काम शेतीशिवाय आहे. त्यांचा थेट संबंध जंगलांशी आहे. जंगलांच्या व्यावसायिक शोषणाच्या धोरणामुळे गवताचा आहार देणारी रुंद पानांची झाडे नष्ट झाली आणि देवदार, देवदार या शंकूच्या आकाराच्या झाडांचा विस्तार झाला आणि जमीन कोरडी झाली. मोटार रस्त्यांच्या विस्तारीकरणामुळे झाडे तोडण्यात आल्याने स्वयंपाकघरासाठी इंधनाचा तुटवडा निर्माण झाला आहे. या सगळ्याचा भार महिलांवरच पडतो. त्यामुळे हा विध्वंस थांबवण्यासाठी थेट जंगलांशी निगडित असलेल्या महिलांशिवाय दुसरे कोण काय करू शकते. माती वाहून गेल्याने आणि जमीन नापीक झाल्यामुळे पुरुषांना रोजगारासाठी शहरांकडे जावे लागते हे त्यांना माहित आहे. माती थांबेल आणि तयार होईल, तर शेतीचा आधार मजबूत होईल. पुरुष घरीच राहतील. हिरवीगार झाडे वाचवणे हाच उपाय आहे कारण झाडे ही माती तयार करून पाणी देण्याचा कारखाना आहे.

1 फेब्रुवारी 1978 रोजी रेनी (चिपको सारख्याच क्रमाने) नंतर, 50 सशस्त्र पोलिस कर्मचाऱ्यांची तुकडी वनाधिकारी आणि कंत्राटदारांनी भाड्याने घेतलेल्या कुऱ्हाडांचे रक्षण करण्यासाठी अडवाणी गावाच्या जंगलात पोहोचली. तेथे महिलांनी 'झाड नाही, आम्ही तोडू' म्हणत झाडांना चिकटून बसले. या अहिंसक प्रतिकाराला कोणाकडेही उत्तर नव्हते. 9 फेब्रुवारी 1978 रोजी सशस्त्र पोलिसांच्या कडक बंदोबस्तात

नरेंद्र नगरमध्ये होणाऱ्या जंगलांच्या लिलावाला या महिलांनी पुन्हा विरोध केला. त्यांना अटक करून तुरुंगात टाकण्यात आले.

25 डिसेंबर 1978 रोजी मालगाडी परिसरातील सुमारे 2500 झाडांची तोड थांबवण्यासाठी जनआंदोलन सुरू झाले, ज्यामध्ये हजारो महिलांनी सहभाग घेतला आणि झाडे तोडण्याचे सर्व प्रयत्न हाणून पाडले. या जंगलात 9 जानेवारी 1978 रोजी सौरलाल बह्गुणा यांनी 13 दिवस उपोषण केले. त्यामुळे सरकारने तातडीने तीन ठिकाणची जंगलतोड थांबवली आणि हिमालयातील जंगलांना संरक्षित जंगले म्हणून घोषित करण्याच्या प्रश्नावर चर्चेसाठी आमंत्रित केले. या संदर्भात निर्णय होईपर्यंत गढवाल आणि कुमाऊ विभागातील हिरव्या झाडांचा लिलाव, तोडणी आणि छपाई थांबवण्याची घोषणा करण्यात आली आहे.

चिपको आंदोलनादरम्यान महिलांनीही जंगलांच्या व्यवस्थापनात सहभाग घेण्याची मागणी केली होती. महिलाच इंधन, चारा, पाणी इत्यादी गोळा करते, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. त्याच्यासाठी जंगलाचा प्रश्न त्याच्या जगण्या-मरणाचा प्रश्न आहे. त्यामुळे जंगलांशी संबंधित कोणत्याही निर्णयात त्यांचे मत समाविष्ट केले पाहिजे. चिपको चळवळीने वंदना शिव यांना विकासाच्या नवीन सिद्धांतासाठी प्रेरित केले - 'पर्यावरण स्त्रीवाद', जे पर्यावरण आणि महिला यांच्यातील अतूट नाते दर्शवते.

अशा प्रकारे जंगलांच्या अंधाधुंद कटाईविरुद्ध आवाज उठवण्यात महिला किती सक्रिय आहेत हे आपण पाहू शकतो. नेहमी घराच्या चार भिंतीत बंदिस्त असलेल्या पहाडी महिलांना चिपकोने बाहेर येऊन विरोध करण्याची आणि लोकांमध्ये व्यक्त होण्याची संधी दिली.

महिलांचा झाडे आणि वनस्पतींशी कसा संबंध आहे आणि पर्यावरणाच्या नाशामुळे त्यांना होणारा त्रास कसा वाढतो हेही यातून दिसून आले. त्यामुळे चिपको ही केवळ पर्यावरण चळवळ नसून ती डोंगरी महिलांच्या भावना आणि वेदना व्यक्त करणारी चळवळ आहे.

निरीक्षण

चिपको आंदोलनाचे उद्दिष्ट: हिमालयाच्या उतारावरील झाडांचे जंगलाच्या ठेकेदारांच्या कुऱ्हाडीपासून संरक्षण करणे हा मुख्य उद्देश होता.

चिपको आंदोलनाचे नेते: गौरा देवी, सुदेशा देवी, बचनी देवी, चंडी प्रसाद भट्ट, सुंदरलाल बहुगुणा, गोविंद सिंग रावत, धूम सिंग नेजी, शमशेर सिंग बिश्त आणि घनश्याम रातुरी इत्यादी.

चिपको आंदोलनाचे यश

- ही चळवळ देशातील अनेक राज्यांमध्ये पसरली आहे.
- त्यामुळे पश्चिम घाट आणि विंध्य भागातील वृक्षतोड थांबली.
- नैसर्गिक संसाधन धोरण तयार करण्यासाठी दबाव निर्माण केला.
- 1980 मध्ये हिमालयातील जंगलात हिरवी तोडणीवर 15 वर्षांच्या बंदीसह एक मोठा विजय मिळवला,
- उत्खननातून 1,00,000 पेक्षा जास्त झाडे वाचवली गेली.
- जंगलातील उतारांचे संरक्षण करणे आणि उघड्या भागांना पुनर्संचयित करणे सुरु केले.
- त्यानंतर भारतात पर्यावरणाबाबत जागरूकता मोठ्या प्रमाणात वाढली.
- जंगलांचे संरक्षण आणि रोजगार निर्माण करण्यासाठी वनशेतीच्या नवीन पद्धती विकसित केल्या गेल्या आहेत.
- १९८१ मध्ये त्यांच्या प्रयत्नातून एक दशलक्षाहून अधिक झाडे लावण्यात आली. ग्रामस्थांनी झाडांची काळजी घेण्याकडे विशेष लक्ष दिले असून जंगलातील झाडांचा काटकसरीने वापर केला जात आहे.

निष्कर्ष

चिपको चळवळ ही एक महत्वाची पर्यावरणीय चळवळ आहे. जिने गांधीवादी अहिंसक पद्धतीचा अवलंब करून लक्षणीय लोकप्रियता आणि यश मिळवले आहे. या चळवळी देशात अशा अनेक पर्यावरणीय चळवळीचा मार्ग मोकळा झाला .

- पर्यावरणीय आंदोलनांची गरज का आहे याबाबत माहिती जाणून घेणे.
- चिपको आंदोलनाबाबत सविस्तर माहिती मिळविणे शक्य झाले.
- चिपको आंदोलनामध्ये करण्यात आलेल्या मागण्यांचा अभ्यास केला.
- महिलांचे चिपको आंदोलनातील योगदान जाणून घेण्यास मदत झाली.
- पर्यावरणाचे मानवी जीवनातील महत्व जाणून घेण्यास मदत झाली.

संदर्भ

- www.biologychamp.blogspot.com
- www.biologychamp.co.in
- पर्यावरण पुस्तिका